

BOEKBESPREKINGEN

Overbodige mensen

Zygmunt Bauman (2004) *Wasted Lives. Modernity and its Outcasts*. Cambridge: Polity Press, 140 pp.

Zygmunt Bauman (2005) *Work, Consumerism and the New Poor*. Second Edition, Maidenhead: Open University Press, 131 pp.

Richard Sennett (2006) *The Culture of the New Capitalism*. New Haven: Yale University Press, 214 pp.

Op 15 maart dit jaar gaf de Vlaamse krant *De Standaard* een artikel de volgende kop mee: 'We zijn geen vuilnis!' In het stuk werd aandacht besteed aan het fameuze CPE (*contrat première embauche*), dat Frankrijk wekenlang in de ban hield. In het CPE was een proeftijd opgenomen van twee jaar. Het contract, dat bedoeld was voor jongeren onder de 26 jaar, gaf werkgevers vrij spel om hun jonge werknemers in die periode zonder pardon op straat te zetten – net zoals je dat doet met vuilnis, zo lichtte één van de protesterende studenten toe in het artikel. Uiteindelijk haalde premier Dominique De Villepin bakzeil en werd het CPE onder immense druk van studenten, vakbonden en linkse oppositie afgevoerd. Enkele dagen eerder, op 12 maart, publiceerde de Britse krant *The Observer* een artikel dat een vergelijkbare insteek had, maar over een ander thema ging. In een essay met de titel 'You're 35 and experienced. Let's face it, you're useless' ging publicist Will Hutton in op het schrikbeeld van nutteloosheid. Werknemers die ervaring opbouwen en een verleden met zich meedragen krijgen te horen dat hun aanpassingsvermo-

gen in gebreke blijft. De hedendaagse economie hecht meer waarde aan potentieel dan aan ervaring: 'only the young can have no history and so be useful'.

Hutton schreef het stuk naar aanleiding van de publicatie van het nieuwe boek van Richard Sennett *The Culture of the New Capitalism*. Dit boek en twee recente uitgaven van de immer productieve Zygmunt Bauman – *Wasted Lives* en de herwerkte editie van *Work, Consumerism and the New Poor* – behandelen het thema 'overbodigheid': Hoe en waarom worden mensen overbodig en op welke manier wordt daarmee omgegaan?

The Culture of the New Capitalism vormt de in boekvorm gegoten neerslag van de drie Castle Lectures in Ethics, Politics and Economics die Sennett in 2004 gaf aan de Universiteit van Yale. Sennett stelt daarin dat de wens van Links-radicalen in de jaren zestig om een eind te maken aan alles wat 'big' was – de Fordistische mastodontondernemingen en de uit de kluiten gewassen piramidale bureaucratieën – eindelijk in vervulling is gekomen. Maar dit verliep niet zoals zij het in hun rooskleurige dromen hadden voorgesteld: de fragmentering van de grote instellingen laat ook het leven van vele mensen in een verbrokkelde toestand achter.

Sennett schaarde zich aanvankelijk achter de links-radicalen kritiek. Zijn eigen onderzoek vanaf de late jaren zestig maakte echter dat hij zijn oordeel over de bureaucratie geleidelijk aan zou herzien. De arbeiders die hij in Boston interviewde, voelden zich niet zozeer onderdrukt door de bureaucratische organisatie. Veeleer had de verankering in solide institutionele realiteiten als positief gevolg dat ze hun leven als 'verhalen' konden zien en in

staat waren om strategisch te denken en te plannen. Georganiseerde tijd was de grote verdienste van het sociaal kapitalisme. Webers ijzeren kooi verschaftte een (tijds)kader waarbinnen met anderen samengeleefd kon worden en een levenstraject kon worden uitgestippeld.

Maar het sociaal kapitalisme dat stabiliteit en soliditeit verschaftte, bleek zelf fragiel. Onder druk van de machtsverschuiving binnen bedrijven van managers naar aandeelhouders, het ongeduldige kapitaal met zijn honger naar kortetermijnresultaten, en de opkomst van nieuwe communicatie- en productietechnologieën, zou de ijzeren kooi aan het einde van de 20e eeuw geleidelijk aan ontmanteld worden.

Het is tegen de achtergrond van deze nieuwe institutionele context dat Sennett het vraagstuk van overbodigheid aansnijdt. Overbodigheid is niet nieuw. In 1840 waren er in Londen voor elke arbeidsplek zes beschikbare arbeidskrachten en ook de beelden van de *Great Depression* uit de jaren dertig liegen er niet om: groepen werklozen talmen aan de gesloten fabriekspoorten en wachten tevergeefs op werk. In de onstabiele, fragmentarische sociale condities van het flexibele kapitalisme krijgt overbodigheid echter een nieuwe invulling. Mensen worden voor een reeks nieuwe uitdagingen geplaatst op het domein van tijd, talent en overgave. Hoe zichzelf en kortetermijnrelaties handhaven wanneer je omgeving onafgebroken in beweging is? Hoe nieuwe vaardigheden ontwikkelen als de vraag continu verschuift? En hoe het verleden laten varen?

Sennett richt zijn aandacht vooral op de implicaties voor talent dat hij verbindt met de termen vakmanschap en meritocratie. Vakmanschap ('doing something well for its own sake') vraagt zelfdiscipline en zelfkritiek. Kwaliteitsstreven en objectivering (d.w.z. het ding heeft waarde in zichzelf) staan daarbij centraal. Dit vakmanschap staat op gespannen voet met het flexibele kapitalisme: het vereiste langetermijnperspectief, de diepgang en het *caring* voor de opdracht zijn er niet langer bij. Meritocratie haakt in op de

notie vakmanschap: werknemers die hun taak goed vervullen krijgen daarvoor erkenning en worden beloond. Talent wordt dan een belangrijke stratificerende factor en doet sociale ongelijkheid ontstaan: je onderscheidt jezelf van anderen doorheen je talent. De moderne meritocratie kreeg vorm toen instellingen zich op basis van deze vorm van sociale ongelijkheid begonnen te structureren. Falen werd op die manier ook geobjectiveerd: een gemis aan talent kon via bepaalde relatief objectieve procedures afgestraft worden.

In het huidige tijds klimaat verliest standvastigheid als meetpunt van talent aan betekenis. Menselijk potentieel komt op het voorplan. Je moet je buigzaamheid en beweegbaarheid bewijzen. Sennett spreekt van een '*state of living in pure process*' die hij met Zygmunt Bauman aanduidt als vloeibare moderniteit. Een uitspraak over iemands potentie gaat daarenboven veel dieper dan een oordeel over wat je bereikt hebt in het verleden. De uitspraak 'Je mist potentieel' komt veel harder aan dan 'Je hebt het verknoeid', zo stelt Sennett. Het omvat een veel fundamenteeler oordeel over wie je bent.

Zygmunt Bauman komt langs een andere weg bij het thema overbodigheid. In *Wasted Lives* laat Bauman Michelangelo aan het woord. Toen de kunstenaar gevraagd werd hoe hij er steeds weer in slaagde om zijn beeldhouwwerken die schitterende harmonie te geven, antwoordde hij: 'Heel eenvoudig. Je neemt een stuk marmer en je kapt alle overbodige stukjes weg'. In dit antwoord ligt volgens Bauman de sleutel tot het begrijpen van de moderniteit: verwijdering en afbraak zijn onlosmakelijk verbonden met moderne creatie. De perfecte vorm zit als het ware verborgen in de vormeloze blok ruwe steen. Hak het overtollige marmer weg, verwijder het gruis en het beeld verrijst – als vanzelf. Zo bekeken is beeldhouwen inderdaad kinderspel. De kunstenaar blijft nog met één probleem zitten: wat doet hij met het afval? Die vraag duikt vroeg of laat onvermijdelijk op. Creatieve productie is nu eenmaal onmogelijk zonder de aanmaak van afval. Door zich te richten op de wijze waarop de moderne sa-

menleving 'menselijk afval' produceert, benoemt, verwerkt en er zich van ontdoet, is Bauman in staat om een beklijvend beeld van het moderne ordeningsproject te geven.

Volgens Bauman wordt er sinds geruime tijd danig gekapt om een nieuw beeld uit de ruwe steen te bevrijden. De hamers en beitels worden daarbij op heel andere manier gehanteerd dan in het recente verleden: andere stukjes marmer worden weggehakt, de overgebleven steen wordt met nieuwe technieken bewerkt; het afval krijgt een andere bestemming. Het beeld dat verrijst uit het onbewerkte marmer is het beeld van de consumentenmaatschappij. In *Work, Consumerism and the New Poor* gaat Bauman uitgebreid in op die consumentenmaatschappij en haar voorganger: de producentensamenleving. We leven niet langer in samenlevingen die opgebouwd zijn rond arbeid waarbij betaald werk een cruciale rol speelt voor identiteitsvorming, sociale ordening en systemische reproductie. Ruw menselijk materiaal moest gekneet worden tot hardwerkende producenten. De werkethiek omvatte terzelfdertijd een constructieve visie en een project van afbraak: arbeiders moesten aan het fabriekssysteem gebonden worden en daarbij hun voor de industriële samenleving vervelende tradities laten varen. In concreto kwam het erop neer dat arbeid aan betekenisverlies leed en fabriekswerkers zich aanpasten aan het monotone ritme van het industriële machinepark.

De consumentenmaatschappij functioneert heel anders. Mensen worden daarin in de eerste plaats aangesproken op hun capaciteit tot consumeren; ze worden in eerste instantie gevormd tot consumenten en geëvalueerd in termen van consumptie. Het toezicht, discipline en drill van de oude panopticons zijn niet geschikt voor de training van consumenten. Gewoontes, routines, standvastigheid ... de rusteloze, verlangende en almaar kiezende consument moet er niet van weten. De werkethiek ruimt plaats voor de consumptie-esthetiek.

Arm zijn in een producentensamenleving die volledige tewerkstelling tot doel ver-

heft, is iets anders dan arm zijn in een consumentensamenleving waar steeds meer met steeds minder geproduceerd wordt. Massaproductie vraagt niet langer om een massale mobilisatie van arbeidskracht. Armoede krijgt betekenis niet vanuit de conditie van werkeloosheid, maar wel vanuit de situatie van de *flawed consumer* – de mislukte consument. Er vindt een belangrijke betekenisverandering plaats die verre gaande gevolgen heeft. Het reserveleger voor de arbeidsmarkt dat door de voorzieningen van de verzorgingsstaat in continue staat van paraatheid gehouden werd, verandert nu in een amalgaam van 'falende consumenten'. De armen slagen er niet in om aan de nieuwe verwachtingen te beantwoorden die aan de mensals-consument gesteld worden. Dit betekent ook dat ze geen nuttige sociale functie meer vervullen: ze worden simpelweg overbodig.

Al dit kapwerk heeft dus heel wat implicaties voor het geproduceerde afval: het afval wordt anders benoemd en gewaardeerd en wordt op nieuwe manieren verwerkt en gedumpt. In de postindustriële consumentensamenleving klinken de slogans van de werkethiek hol. Die ethiek speelt enkel nog een rol in termen van stigmatisering en rechtvaardiging van collectieve onverschilligheid: armoede wordt dan geïnterpreteerd als een persoonlijk defect – de fout ligt bij de armen zelf die lui en werkonwillig zijn. Bauman legt hier de link met het debat over de 'onderklasse': een categorie mensen die in de ogen van de rest geen enkele nuttige bijdrage aan de samenleving kan leveren. Hij ziet tevens een verband met het strafbeleid: armoede wordt in toenemende mate gecriminaliseerd en armen vullen de gevangenissen op. Het groeiende beroep op de strafinstellingen indiceert de overgang van de *recyclage* naar de *dumping* van menselijk afval.

In *Wasted Lives* zal hij het probleem van 'menselijk afval' of 'verspilde mensen' in een meer mondiaal kader plaatsen. Kolonisering vervulde lange tijd een uitlaatklep voor overbevolkingsproblemen in het moderne deel van de wereld. Lokaal geproduceerde sociale problemen werden simpelweg geëxporteerd.

En ook hier was er sprake van vernietiging: inheemse bevolkingen moesten plaatsruimen voor de overvloedige mensen uit de centra van modernisering. Maar nu is de planeet 'vol' – niet letterlijk, maar wel in de zin dat er geen zones meer zijn die nog niet door het moderniseringsvirus gebeten zijn. Modernisering is een universele conditie geworden. En dus is ook afvalproductie, -verwerking en -stockage een veralgemeend probleem geworden. Er is geen braakliggend terrein meer waar we de overschotten en overvloedigen kunnen dumpen. De volheid van de planeet betekent een acute crisis van *the human waste disposal industry*.

Mensen die overbodig zijn of worden: het is geen nieuwheid. Wat verandert is waarom en hoe mensen overbodig worden en wat zijzelf en anderen daaraan doen of nalaten te doen. Zowel Sennett als Bauman zijn zich daar ten volle van bewust. In hun beschouwingen over de specificiteit van de hedendaagse variant van overbodigheid snijden ze heel wat gelijklopende thema's aan: de rol van de flexibele economie en het kortetermijndenken; de band tussen arbeid, prestige en de morele waarde van de persoon; de stratificerende rol van arbeid; de grote impact van de consumptie op de hedendaagse cultuur, enzovoort.

Sennett en Bauman hanteren ook een betrokken en persoonlijke schrijfstijl. Sennett verwijst veelvuldig naar persoonlijke ervaringen en laat niet na om normatieve standpunten in te nemen. Van Bauman is al langer bekend dat hij kritisch aankijkt tegen de geschetste ontwikkelingen. Beide sociologen wijzen erop dat de beloofde vrijheid zich slechts materialiseert voor een kleine groep mensen. Er zijn slechts weinigen die de uitdagingen op vlak van tijd, talent en overgave die Sennett identificeert, op bevredigende manier van antwoord kunnen dienen. Volgens Bauman is enkel een mondiale elite in staat om de mogelijkheden van de vloeibare moderniteit ten volle te benutten. Zij beweegt zich vrij en ongebonden in een wereldwijde speeltuin terwijl grote groepen vastzit-

ten in lokale settings of voor gesloten deuren en grenzen komen te staan.

Het valt daarbij op dat beide sociologen, die traditioneel wat zuinig zijn met uitspraken rond concrete beleidsopties, bij eenzelfde remedie aanbelden: zowel Bauman (2005: 118-119) als Sennett (2006: 186-187) lijken het idee te onderschrijven van een basisinkomen, losgekoppeld van prestaties op een arbeidsmarkt. En vanuit hun analyses lijkt dit inderdaad een interessante optie. Voor Sennett biedt het mogelijk een oplossing voor de verschraving van het langetermijnperspectief dat hij zo belangrijk acht. Voor Bauman zou het een uitweg kunnen aanreiken voor de onmogelijkheid van de hedendaagse marktsamenleving, waarin economische groei hand in hand gaat met een afnemend aantal arbeidsplaatsen, om overbodige arbeidskrachten te blijven opzuigen. Het is trouwens treffend hoe sociologen die zich richten op de studie van hedendaagse economische ontwikkelingen schijnbaar onafhankelijk van elkaar bij dit basisinkomen terecht komen. In het onlangs gepubliceerde boek *Parias urbains* draagt ook de Franse socioloog Loïc Wacquant het basisinkomen aan als antwoord op problemen van een stedelijke '*marginalité avancée*' (zie Wacquant 2006: 10-11, 261-263, 287, 293). Ze zijn zich allen ten volle bewust van de radicaliteit van zulk een basisinkomen. Maar tegelijkertijd dragen ze via hun analyses alvast argumenten aan om hun normatieve keuze voor een basisinkomen te ondersteunen. Geëngageerde sociologie van de bovenste plank.

Tom Daems

Literatuur

- Hutton, W. (2006) You're 35 and experienced. Let's face it, you're useless. *The Observer*, 12 maart.
- Renout, F. (2006) 'We zijn geen vuilnis!' Jongerenopstand tegen beleid De Villepin. *De Standaard*, 15 maart.
- Wacquant, L. (2006) *Parias urbains. Ghetto, banlieues, État*. Paris: Éditions la Découverte.

Nederlandse vrouwen in de vroege sociale zekerheid

Marian van der Klein (2005) *Ziek, zwak of zwanger. Vrouwen en arbeidsongeschiktheid in Nederlandse sociale verzekeringen, 1890-1940*. Amsterdam: Aksant, 480 pp.

Vrouwen waren in de eerste helft van de twintigste eeuw in de politiek en op de arbeidsmarkt in Nederland een *quantité négligeable* en dus niet erg interessant als studieobject in het kader van het verzorgingsstaatonderzoek – althans dat is het beeld dat nog altijd in de literatuur over de geschiedenis van Nederlandse verzorgingsstaat lijkt te bestaan. In haar recent verschenen proefschrift *Ziek, zwak of zwanger. Vrouwen en arbeidsongeschiktheid in Nederlandse sociale verzekeringen, 1890-1940* laat Marian van der Klein zien dat dit beeld aan alle kanten rammelt. Vrouwen hadden tot aan de jaren zeventig inderdaad grote moeite hun belangen in Den Haag voor het voetlicht te brengen en hun positie op de arbeidsmarkt was zeker precair, zo betoogt Van der Klein, maar dat wil niet zeggen dat hun rol in de vroege geschiedenis van de Nederlandse sociale zekerheid te verwaarlozen was. Vrouwen speelden in deze geschiedenis wel degelijk een rol, maar juist omdat zij nauwelijks toegang hadden tot het parlement, belangenorganisaties en allerlei overlegorganen figureerden zij vooral achter de coulissen.

Het gebrek aan aandacht voor de rol van vrouwen bij de totstandkoming van de Nederlandse verzorgingsstaat is opmerkelijk, omdat elders in de wereld het onderzoek naar die rol bij het ontstaan van andere Westerse verzorgingsstaten al enkele decennia een bloeiende discipline is, vooral in de Angelsaksische landen. Ook hier werden vrouwen in de politiek en op de arbeidsmarkt achtergesteld, maar auteurs als Theda Skocpol en Susan Pedersen hebben inmiddels op overtuigende wijze laten zien dat vrouwen andere kanalen wisten te vinden om hun belangen te verdedigen.

Aan deze en andere buitenlandse voorbeelden ontleent Van der Klein in haar proefschrift een deel van het sociaal-wetenschap-

pelijke gereedschap dat zij gebruikt om de rol van vrouwen in de eerste sociale zekerheidswetten in Nederland te analyseren. De belangrijkste concepten die zij hanteert zijn ‘economisch burgerschap’ en ‘maternalisme’. Economisch burgerschap verwijst bij Van der Klein naar de relatie tussen betaald werk en burgerschap. De vraag hierbij is vooral of vrouwen in de vroege Nederlandse sociale zekerheid als zelfstandige burgers werden beschouwd of juist als onderdeel van een familie of huwelijksrelatie met seksegebonden taken?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden boort Van der Klein in haar onderzoek bronnen aan die eerder niet of nauwelijks door onderzoekers op dit terrein werden gebruikt. Zo analyseert zij niet alleen de wetsteksten van de sociale regelingen en de reglementen van de particuliere verzekeringsfondsen, ze gaat ook minutieus na wat deze reglementen in praktijk uiteindelijk betekenden voor de vrouwen die onder de regelingen vielen. Van der Klein doet dit onder meer, en dat is nieuw, door de jurisprudentie van de beroepscolleges van de Ongevallenwet en de Ziektewet te ontleden.

Om te achterhalen wat de positie van vrouwen in de sociale zorg vóór de komst van wettelijk verplichte sociale verzekeringen was onderzoekt Van der Klein allereerst de reglementen en uitvoeringspraktijk van de laatnegentiende-eeuwse verzekeringskassen van de Twentse textiel- en metaalbaronnen. Opmerkelijk genoeg lieten deze werkgevers, die toch niet bepaald als progressief te boek stonden, al hun arbeiders en arbeidsters toe tot hun fondsen en maakten zij bij de daadwerkelijke toekenning van rentes en uitkeringen nauwelijks onderscheid naar sekse.

Toch betekende ook voor de Twentse arbeidsters de komst in 1901 van de Ongevallenwet, de eerste verplichte sociale verzekering in de Nederlandse geschiedenis, een zekere verbetering, althans op papier. Compensatie van het gederfde loon werd door de komst van de wet ook voor vrouwelijke werk-

nemers een *recht* dat desnoods via juridische procedures kon worden afgedwongen. In de praktijk bleek dit recht voor vrouwen echter minder 'hard' te zijn dan voor mannen. De Ongevallenwet beschermde vooral mannen, omdat zij in groten getale werkzaam waren in het beperkte aantal 'gevaarlijke bedrijven' dat de wet verzekerde en waarin vrouwen over het algemeen werden geweerd. Bovendien bleken vrouwen áls zij verzekerd waren veel minder gebruik te (kunnen) maken van hun recht op een uitkering.

Hoewel dus ook de Ongevallenwet vrouwen in grote lijnen als 'gewone' arbeiders aansprak, begon met de invoering van de wet de rechtspositie van mannen en vrouwen in de Nederlandse sociale zekerheid geleidelijk aan uiteen te lopen. Een volgende stap vormde de Beroepswet die de antirevolutionair Abraham Kuyper in 1902 ontwierp voor het beroep tegen beslissingen van de uitkering-verstrekende instanties, zoals de Rijksverzekeringsbank. Vrouwen konden volgens deze Beroepswet geen zitting nemen in de beroepscolleges (zij werden pas in 1955 formeel toelaten!) en dit was voor enkele vrouwenorganisaties reden zich in de verzekeringskwestie te mengen. Deze interventie was opvallend, omdat vrouwen en haar organisaties zich in de discussie over de Ongevallenwet nauwelijks hadden geroerd en het vooral sociaal-liberale en sociaal-democratische mannen waren geweest die hun belangen in het politieke debat hadden verdedigd.

Voor het waarom van deze betrekkelijke passiviteit wijst Van der Klein op het feit dat vrouwen in Nederland tot 1919 van het actief en passief kiesrecht waren uitgesloten en derhalve hun belangen niet zelf in het parlement konden verdedigen. Misschien nog wel interessanter is echter de tweede factor die zij noemt: de dubbele 'klassenstrijd' die in de vrouwenbeweging woedde en haar belette met één stem te spreken. Ten eerste worstelden de vrouwenorganisaties volgens Van der Klein in deze beginperiode nog met het paradoxale beeld dat aan betaalde arbeid van vrouwen kleefde. Voor de feministes van het eerste uur, die veelal uit de hogere midden-

klassen afkomstig waren, was betaalde arbeid een begerenswaardig iets, dat hen vrijheid en ontplooiingsmogelijkheden verschafte. Voor vrouwen uit de arbeidersklasse was betaalde arbeid daarentegen nog vooral een noodzakelijk kwaad, dat in veel gevallen schadelijk en uitputtend was. Ten tweede figureerden vrouwen in de kwestie rond de sociale verzekeringen niet alleen als arbeiders, maar ook als *werkgeefsters*, vooral van dienstboden en huispersoneel. Aan de passiviteit van de vrouwenorganisaties rond de verzekeringskwestie in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw wist uiteindelijk slechts één organisatie zich werkelijk te onttrekken, waarschijnlijk niet toevallig de organisatie met de maatschappelijk meest machtige leden. De toen nog deftige Nederlandse Vereeniging van Huisvrouwen mengde zich wél intensief in het debat, maar zij keerde zich vooral tegen voorgenomen maatregelen om hun meiden en meisjes te verzekeren.

Het tweede centrale concept dat Van der Klein in haar boek aan het Angelsaksische verzorgingsstaatonderzoek ontleent is 'maternalisme'. In de bestaande literatuur verwijst het concept zowel naar de polemiek rond sociale zekerheid als naar het sociale beleid zélf, maar Van der Klein reserveert de term 'maternalisme' voor de polemiek en de aanduiding 'maternalisten' voor hen die zich in het openbaar met moeders en moederschap bezighielden. Dit konden wat haar betreft dus zowel voor- als tegenstanders zijn van een duidelijke onderscheiding der seksen en daarmee verbonden verschillende rechten.

Deze op het eerste gezicht wat merkwaardige invulling van deze begrippen moet bij Van der Klein echter duidelijk maken dat de polemiek draaide om de vraag hoe de vrouw *als moeder* moest worden beschouwd. Moest zij worden opgevat als lid van de particuliere en 'heilige' verbintenis die het gezin volgens sommigen was: ondergeschikt aan de man, maar belast met de 'voornaam' taak van de opvoeding der kinderen? Of moest zij worden gezien als een zelfstandig en volwaardig

lid van de samenleving, zoals anderen meenden: een burger die door de gemeenschap moest worden geholpen de toevallige 'last' van zwangerschap en moederschap te dragen? De kwestie draaide dus om wat Van der Klein 'zorgend burgerschap' noemt; een interessant en veelbelovend concept dat zij in haar boek echter maar ten dele uitwerkt.

Het debat rond het zorgend burgerschap kwam in Nederland pas na 1920 echt op gang en concentreerde zich rond de vraag hoe de financiële gevolgen van zwangerschap en moederschap konden worden verzacht. Deze vraag was urgent geworden sinds de invoering in 1889 van de Arbeidswet, die het vrouwen verbod in de periode rond de bevalling te werken, zonder dat daar een compensatie van haar gederfde loon tegenover stond. In een poging de grootste ellende weg te nemen had minister A.S. Talma (ARP) in 1912 in zijn ontwerp voor een Ziektewet een noodgreep toegepast en zwangerschap en bevalling als 'ziekten' aangemerkt. Talma's Ziektewet was echter nooit ingevoerd, en toen in de tweede helft van de jaren twintig een nieuwe poging tot invoering van zijn wetsontwerp werd ondernomen ontspon zich in en buiten het parlement een strijd rond dit zwangerschapsartikel.

Volgens Van der Klein vielen in deze strijd grofweg twee kampen te onderscheiden. In het ene kamp bevonden zich de sociaal-liberalen en sociaal-democraten, die het artikel onverkort gehandhaafd wilden zien; in het andere kamp bevonden zich de confessionelen, die de discussie rond het zwangerschapsartikel gebruikten om hun visie op de rol van de vrouw en het gezin door te drukken. De meeste confessionele parlementariërs en vrouwenorganisaties zagen het liefste dat de rechten van de zwangere arbeidster in de Ziektewet werden afgezwakt en die van het gezin werden uitgebreid. Om die reden waren zij tegen de invoering van een bepaling die de uitkering expliciet zou toewijzen aan de vrouw, zodat deze daarover zonder tussenkomst van haar echtgenoot kon beschikken. Om dezelfde reden waren zij tegen de verstrekking van uitkeringen aan

ongehuwde vrouwen: de staat zou met een dergelijke regeling volgens hen immers 'onzedelijk' gedrag sanctioneren en het ideaal van het gezin ondergraven.

Met hun ruime meerderheid in het parlement wisten de confessionelen uiteindelijk hun zin door te drukken en daarmee vormde de totstandkoming van de Ziektewet het echte beginpunt van de ontwikkeling van het kostwinnersbeginsel in de Nederlandse sociale zekerheid. De Ziektewet van 1930 gaf zwangere vrouwen weliswaar het formele recht op een verlof van twaalf weken waarin 100% van hun gederfde loon werd vergoed, maar dit recht was met allerlei mitsen en maren omkleed. Niet alleen hadden ongehuwde vrouwen geen recht op een uitkering, maar zelfs het recht van de keurig getrouwde vrouwen was in de praktijk vaak niet erg hard. Niemand kon voorkomen dat de uitkering thuis door de man werd ingenomen en voor andere doelen dan de zorg voor vrouw en kind werd aangewend. De Ziektewet bleek in de praktijk uiteindelijk zelfs de arbeidspositie van vrouwen ernstig te ondergraven, vooral omdat er in de wet geen ontslagverbod van zwangere vrouwen was opgenomen. Toen in de crisisjaren dertig de winstgevendheid van de bedrijven sterk terugliep en grote groepen arbeiders ontslagen moesten worden, viel het oog van de werkgevers dan ook al snel op de in hun verlofperiode improductieve zwangere vrouwen: zij werden vooral in de tweede helft van de jaren dertig massaal – en onverzekerd – naar huis gestuurd. Zo kregen volgens Van der Klein de confessionelen de vrouw op directe en op indirecte wijze uiteindelijk daar waar zij haar wilde hebben: thuis bij de kinderen.

Een vraag blijft echter of 'de confessionelen' tegen volwaardige bescherming van zwangere burgers-werkneemsters waren louter omdat zij 'confessioneel' dachten. Zoals bekend bestond de achterban van de confessionele partijen en belangenorganisaties in Nederland vóór de Tweede Wereldoorlog voor een belangrijk deel uit boeren, winkeliers en andere kleine zelfstandigen. In deze milieus namen vrouwen vaak een weinig

benijdenswaardige tussenpositie in: zij zorgden voor het huishouden en de kinderen, maar werkten ook vele uren per dag mee in het bedrijf van hun echtgenoot. Deze middenstandsvrouwen werden in juridische zin niet als ‘arbeidsters’ aangemerkt en zij konden derhalve geen aanspraak maken op bestaande sociale verzekeringen. Ook in de discussie over toekomstige sociale verzekeringen kwam de positie van deze vrouwen meestal niet aan de orde. Enerzijds was dit waarschijnlijk een gevolg van een vrij algemene onderschatting en onderwaardering van de economische bijdrage van deze vrouwen. Anderzijds was het echter ook bijzonder lastig de ‘meewerkende echtgenotes’ (zoals ze in de statistieken werden genoemd) in sociale regelingen op te nemen, omdat nauwelijks te becijferen viel hoe groot deze bijdrage en dus het gederfde inkomen in geval van ziekte, invaliditeit en andere tegenslagen was. Hoe dan ook hadden deze vrouwen weinig baat bij de regelingen die in de sociale verzekeringswetten voor zwangere arbeidsters werden getroffen.

Het lijkt mij aannemelijk dat voor deze confessionele middenstandsvrouwen de accentuering van de centrale rol van de vrouw in het gezin niet alleen een uiting was van hun katholieke of protestants-christelijke levensbeschouwing. Het was wellicht tevens

een al dan niet bewuste strategie om hun economische positie en hun positie als burger *via het gezin* te versterken. Of een dergelijk strategie effectief en wenselijk was laat ik in het midden en doet hier ook eigenlijk niet ter zake. De mogelijkheid *dat* de ‘confessionele’ vrouwen en haar organisaties een dergelijke, door hun sociale klasse ingegeven strategie hanteerden laat Van der Klein echter onbesproken. Hierdoor blijft ook in haar boek uiteindelijk de indruk bestaan dat het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid vooral ‘confessionele’ wortels heeft, zoals auteurs als Mirjam Hertogh, Joop Roebroek en Kees van Kersbergen eerder hebben beweerd. Of een dergelijke karakterisering wel zo verhelderend is betwijfel ik.

Dit laatste doet echter nauwelijks af aan de waarde van dit boek. Door een aantal interessante concepten uit de vrouwenstudies te gebruiken bij de analyse van de vroege Nederlandse sociale zekerheid verbreedt Van der Klein het onderzoeksterrein, waardoor de rol van vrouwen en haar organisaties in deze geschiedenis beter zichtbaar wordt. En door een groot aantal niet eerder gebruikte bronnen aan te boren laat zij zien dat deze rol veel groter is geweest dan tot nu toe werd aangenomen.

Marcel Hoogenboom

De nieuwe professional

Jan Willem Duyvendak, Trudie Knijn en Monique Kremer (red.) (2006) *Policy, People and the New Professional. Deprofessionalisation and Re-professionalisation in Care and Welfare*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 222 pp.

Marktwerking en bureaucratisering vormen een bedreiging voor de professional in de zorg en de welzijnssector. Dat is het vertrekpunt van de bundel essays *Policy, People and the new Professional*. Tegelijkertijd zijn de redacteuren wijs genoeg om te stellen dat ‘...the very idea of a pure professional logic

that can only be polluted by other logics is an overtly theoretical, essentialist and pessimistic argument’ (p. 8). Het idee van het bestaan van verschillende logica’s ontleen zij aan Freidson’s *Professionalism, the third logic* (2001). Freidson, aan wie de bundel is opgedragen, onderscheidt naast de logica van het professionalisme, de logica van de markt en die van de bureaucratie. Wie bij Freidson op zoek gaat naar de wisselwerking en de mogelijke of werkbare of wenselijke verhouding tussen de drie komt echter bedrogen uit, hierover heeft hij weinig te melden. De vraag is wat deze bundel ons hierover kan leren.

Het vertrekpunt van de bundel is anders dan die van andere recente publicaties over professionalisme en managerialisme. In de bundel *Beroepszeer* (2005), het pamflet *Intensieve menshouderij* (2004) of Tonkens' *Mondige burgers, getemde professionals* (2003) wordt met eenzijdige overgave gemopperd over managers en worden de professionals kritiekloos in bescherming genomen tegen de eisende en resultaatentellende managers, mondige en verwende burgers en wereldvreemde en vijandige bureaucraten en politici. Managers weten niet waar ze mee bezig zijn, hebben geen verstand van zaken, stellen onmogelijke eisen en moeten professionals vooral ruimte laten en vrijheid geven. Ook burgers weten eigenlijk niet wat goed voor hen is, de professional weet het beter. Bureaucraten en politici ten slotte laten zich voor het karretje van het managerialisme en de vraagsturing spannen en vormen zo wellicht de grootste bedreiging voor professionals. Professionals komen het best tot hun recht wanneer we ze vertrouwen geven en in een monopoliepositie achter gesloten deuren hun werk laten doen. Ook het recente WRR-rapport *Bewijzen van goede dienstverlening* (2004) neemt het op voor de professional. Dit rapport staat model voor een omslag in het denken over professionalisme weg van de zeer kritische benadering die dominant is sinds de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw (vgl. Achterhuis 1980).

In de bundel *Policy, People and the new Professional* wordt in eerste instantie een proces van de-professionalisering beschreven. De-professionalisering is het resultaat van vermarkting en bureaucrativering van de zorg en het welzijnswerk. Vele beleidsveranderingen zijn hiervoor verantwoordelijk: 'Besides contractualisation we now have to add accountability, managerialism, marketisation, privatisation, bureaucratisation and user-led services' (p. 9). Wat duidelijk wordt uit de verschillende bijdragen is dat deze beleidsveranderingen in de domeinen van de zorg en het welzijnswerk tot veel nieuw papierwerk leiden, tot meer verantwoording afleggen en tot pogingen het resultaat van pro-

fessioneel ingrijpen in kaart te brengen. Voorzichtig gefomuleerd wordt ook geconcludeerd dat niet altijd duidelijk is of hierdoor de kwaliteit van het werk verbetert (zie de bijdrage van Knijn en Schelten over *Contractualisation*). Trappenburg daarentegen stelt in haar bijdrage, veel minder voorzichtig, dat er zelfs een audit-explosie aan de gang is in de zorg – niet in laatste plaats bevordert door democratisering door mondige patiënten en hun verenigingen – en dat deze staat voor een vorm van *societal neurosis*, een totaal gebrek aan vertrouwen. Ook de nadruk op meetbare resultaten in wat wordt genoemd 'evidence-based' sociaal werk moet het ontgelden. Resultaten zijn niet eenvoudig te meten, al was het maar omdat ook de beleidsdoelen niet altijd even duidelijk geformuleerd zijn (zie de bijdrage van Gradener and Spierts). De idee van 'evidence-based' werken berust op een achterhaald positivistisch ideaal van de vertaling van kennis naar interventiepraktijken en kan professionalisme ondermijnen wanneer zij reflectie op interventiepraktijken in de weg staat (zie de interessante bijdrage van Hutschemaekers en Tiemens over *Evidence-Based Policy*).

Hoewel de bundel spreekt over de-professionalisering wordt de invloed van de beleids- en organisatieveranderingen ook gerelativeerd, bijvoorbeeld in de bijdragen van Duyvendak en Uitermark en van Ter Haar. De professionele autonomie is nog steeds groot (Ter Haar) en de directe doorwerking van beleidsveranderingen beperkt. Duyvendak en Uitermark illustreren dit laatste aan de hand van een studie naar veranderingen in professionele praktijken onder invloed van 'postmulticulturele' denkbeelden. Deze doorwerking is volgens hen zeer beperkt. Zij stellen vervolgens: '...is it not plausible to expect an even wider gap between public philosophies and professional practices in situations where public philosophies are more ambivalent ...?' (p. 77). Davies gaat in haar bijdrage over de rol van artsen in de Engelse gezondheidszorg nog een stap verder. Zij stelt dat het idee van de 'decline of professionalism' 'overly simplistic' is (p. 151). De rol

van artsen verandert ontegenzeggelijk, maar er is volgens haar geen sprake van een aanval op de medische professie. De artsen en de medische professie zijn nog steeds de baas in de National Health Service.

Mopperen over deprofessionalisering onder invloed van de markt en de bureaucratie is een aangenaam tijdverdrijf maar weinig productief voor het debat over de rol van de professional in de zorg en het welzijnswerk. De bundel *Policy, People and the new Professional* blijft gelukkig ook niet in deze groef hangen. Gelukkig, omdat een romantisch heimwee naar vervlogen tijden waarin de burger als leerling, als patiënt en als subject van welzijnsinterventies de professional kritiekloos volgde en de professional ongecontroleerd kon werken niet realistisch is. Deze tijden hebben, behalve in de fantasie van geplaagde professionals, nooit bestaan en zullen zeker nooit weerkeren. Dat is maar gelukkig ook, omdat er in het huidige beleid en in de huidige praktijken in de zorg en het welzijnswerk geen ruimte is voor ongecontroleerde vrijheid voor de professional en volstrekte volgzzaamheid van de burger. Omdat de burger nu eenmaal mondiger is geworden en onderhevig is aan allerlei processen van proto-professionalisering. Omdat in de moderne gezondheidszorg en het welzijnswerk de professional nu eenmaal niet als een zzp'er werkt (een zelfstandige zonder personeel) maar in samenwerking met andere professionals binnen en buiten de eigen organisatie. Deze 'ketens' (in het moderne jargon) vereisen nu eenmaal sturing – en dus management – omdat professionals aan zichzelf overgelaten weinig tot samenwerking in staat blijken. Omdat – ten slotte – veel professionals in de zorg en het welzijnswerk veel eerder semiprofessionals zijn en alleen al om deze reden een zekere bescheidenheid hen zou sieren.

De diverse bijdragen in de bundel maken overigens wel duidelijk dat we veelal terug moeten vallen op anekdotiek en casuïstiek in de analyse van de gevolgen van de eerder opgesomde veranderingen in het beleid en de organisatie van de zorg en het welzijnswerk.

Omvattende, vergelijkende en methodologisch verantwoorde studies naar beleids- en organisatieveranderingen in de zorg en het welzijnswerk zijn zeldzaam, zo niet afwezig. Gezien de omvang van de collectieve investeringen in deze domeinen en het belang van een goed zicht op de doorwerking van de beleids- en de organisatieveranderingen zou een omvangrijker investering in beleids- en organisatiewetenschappelijk onderzoek zeer wenselijk zijn. Gebrek aan kennis zorgt er voor dat ideologie richtinggevend is bij de doorvoering van processen van 'contractualisation, accountability, managerialism, marketisation, privatisation, bureaucratisation and user-led services'. Dit staat garant voor te snelle en ondoordachte invoering, maar onder het huidige meer kritische gesternte wellicht ook voor te snelle en ondoordachte afbouw. Het in kaart brengen van de gevolgen van alle veranderingen is echter ingewikkeld, vraagt tijd en kost veel geld. Tijd dus voor een nieuw investeringsprogramma van nwo.

Hoewel de de-professionalisering de dominante trend is volgens de redacteuren van de bundel, nemen zij ook ontwikkelingen waar in de richting van re-professionalisering. Re-professionalisering zou moeten leiden tot co-productie van professionals en cliënten (Kremer en Tonkens), tot 'bonding of professionals and their clients' (Trappenburg), tot kennisverbetering (Hutschemaekers en Tiemens; Gradener en Spierts), tot nieuwe vormen van professioneel management en professionalisering van het management (Noordegraaf) of tot een meer deliberatief professionalisme (de redacteuren in hun inleiding). Uit de diverse bijdragen blijkt echter dat deze tendens tot re-professionalisering meer het product is van de reflecties van de auteurs op de toekomst van het professionalisme, dan dat zij ook daadwerkelijk uit de praktijken van professionals en hun organisaties naar boven komen. De praktijken – voor zover beschreven – worden vooral gedomineerd door conflictueuze relaties tussen professionals enerzijds en managers, beleidsmakers en burgers anderzijds of door professionele afzijdigheid en autonomie. Afzijdigheid en

conflicten lijken strijdig met een ontwikkeling naar een deliberatief professionalisme en naar nieuwe vormen van samenwerking tussen cliënten en professionals. Er is dus nog een lange weg te gaan in de zoektocht naar een meer evenwichtige relatie tussen de logica's van de markt, de bureaucratie en het professionalisme.

Romke van der Veen

Literatuur

Achterhuis, H. (1980) *De markt van welzijn en geluk*. Baarn: Ambo.

Solidariteit en de gift

Komter, Aafke E. (2005) *Social Solidarity and the Gift*. Cambridge: Cambridge University Press, 246 pp.

Er was eens een tijd waarin sociologen en antropologen weliswaar verschillende velden exploreerden en daarbij onderscheiden benaderingen hanteerden, maar waarin ze dankbaar gebruik maakten van elkaars onderzoeksresultaten en theoretische inzichten. In het bijzonder Franse sociale wetenschappers hebben van oudsher geen grote problemen gehad met het heen en weer reizen tussen disciplines – in dit geval de antropologie en sociologie – en wederzijdse kruisbestuiving. Ik heb dat altijd als een schitterende en inspirerende intellectuele gift van onschatbare waarde beschouwd, als een richtsnoer tevens. Daarom heb ik als antropoloog soms grote moeite met de negatieve houding van sommige sociologen in Nederland (als ook daarbuiten) ten aanzien van antropologisch werk, omdat dat niet zou berusten op valide en solide (methodologische) fundamenten en daarom maar weinig, om niet te zeggen geen, recht van bestaan zou hebben.

Het boek van Aafke Komter heb ik evenwel als een krachtig tegengif tegen de wetenschappelijke bekrompenheid van dat soort sociologen ervaren, omdat het geheel in het

Brink, G. van den, T. Jansen en D. Pessers (2005) *Beroepszeer. Waarom Nederland niet goed werkt*. Amsterdam: Boom.

Freidson, E. (2001) *Professionalism, The third logic*. Cambridge: Polity Press.

Peters, J. en J. Pouw (2004) *Intensieve menshouderij. Hoe kwaliteit oplost in rationaliteit*. Schiedam: Scriptum Management.

Tonkens, E. (2003) *Mondige burgers, getemde professionals. Marktwerking, vraagsturing en professionaliteit in de publieke sector*. Utrecht: NIZW.

WRR (2004) *Bewijzen van goede dienstverlening*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

teken staat van het op elkaar betrekken van antropologische benaderingswijzen van de giftuitwisseling enerzijds en sociologische theorievorming over het fenomeen solidariteit anderzijds. Hier is geen sprake van terugtrekking op het eigen terrein en verketting van wetenschappelijke burens, maar van een behendige en vruchtbare exercitie om antropologische en sociologische inzichten op elkaar te betrekken, vanuit het besef dat het ontstaan en voortbestaan van gemeenschappen niet goed valt verstaan zonder solidariteit te verbinden met reciprociteit. Malinowski en Mauss zouden er volgens mij met groot genoegen kennis van hebben genomen en... zich door hebben laten inspireren, want Komter is er uiteindelijk in geslaagd om haar doelstelling, het bij elkaar brengen van twee tamelijk ongerelateerde wetenschappelijke tradities, overtuigend te realiseren en binnen een theoretisch model samen te brengen.

Ze doet dat in negen hoofdstukken verdeeld over drie delen: I De Gift: Betekenissen en Motieven, II Solidariteit en Selectiviteit en III Hedendaagse Solidariteit. In het eerste deel behandelt ze onder meer de betekenis van het geven van dingen en diensten en hoe het karakter van dat geven te verbinden valt met de aard van de relaties waarin mensen tot elkaar staan (affectief, autoritair, gelijk of

utilitair), het verschijnsel dankbaarheid zonder welke de gift niet zou bestaan, en de rol van gender in geven (vrouwen geven en ontvangen namelijk meer dan mannen). In deel twee gaat ze nader in op hoe er in de loop van de tijd door antropologen en sociologen gedacht is over de aard van bindingen en sociale solidariteit. De eerste hebben daarbij vooral op de betekenis van affectie en reciprociteit (geven, ontvangen en teruggeven) gewezen en de laatsten in toenemende mate op de betekenis van het najagen van eigenbelang en het maken van rationele keuzes. Voorts besteedt ze in dit deel aandacht aan de keerzijde van solidariteit, die tot uitdrukking komt in de mogelijke uitsluiting (via het Mattheus effect en filantropisch particularisme) van allerlei 'anderen' in de samenleving. Ten slotte gaat ze aan de hand van empirisch materiaal in op hoe het gesteld (was en) is met familie-solidariteit (bijv. tussen generaties) en hoe deze microsolidariteit samenhangt met macrosolidariteit, die tot uitdrukking komt in de institutionele door de staat verschaft verzorgingsarrangementen en hoe men daarover voelt en denkt.

In het laatste deel gaat Komter eerst in op veranderingen die recentelijk in de maatschappelijke solidariteit zouden zijn opgetreden als gevolg van ondermeer toenemende individualisering, diversiteit en globalisering. Hoewel het nog redelijk gesteld zou zijn met de traditionele solidariteit – het investeren van tijd en energie in vrijwilligerswerk en het verstrekken van informele zorg aan mensen buiten de eigen huishouding –, zou het daarentegen minder goed gaan met wat Komter de civiele solidariteit noemt, dat wil zeggen het samenstel (complex) van zelfbeheersing, goede manieren, bewustzijn van anderen en bereidheid om privéaangelegenheden ondergeschikt te maken aan het publieke belang.

In het slothoofdstuk brengt Komter alle door haar nuttig geachte onderdelen uit de behandelde antropologische en sociologische benaderingen (klassiek zowel als nieuw) van giftuitwisseling enerzijds en van maatschappelijke orde anderzijds onder in een

verbluffend eenvoudig theoretisch model. Dit model attendeert in een oogopslag op een viertal fundamentele dimensies van het fenomeen solidariteit (erkenning van de ander, sociale afstand, motieven en reciprociteit) en laat zien hoe solidariteit qua karakter kan variëren afhankelijk van de wijze waarop specifieke aspecten van elk van die dimensies met elkaar zijn gecombineerd. Een voorbeeld van een variant is de solidariteit die optreedt bij een grote sociale afstand tussen mensen (zoals bijv. de leden van een natie), een geringe erkenning van de ander, een uitgesproken door macht en eigenbelang (en niet door affectie en gelijkheid) ingegeven motivatie, en de bereidheid om te geven in de vorm van een offer in plaats van een gift. Komter presenteert dus geen simpele definitie van solidariteit, maar komt in plaats daarvan met een fluide voorstelling van de manier waarop de betrokkenheid van mensen bij en op elkaar vorm kan krijgen en wat daarbij allemaal in het geding kan zijn. Belangrijk is dat zij heel nadrukkelijk wijst op het feit dat solidariteit zowel positieve als negatieve effecten kan hebben, immers vaak impliceert ze naast insluiting ook evidente uitsluiting. Opvallend is dat ze in verband daarmee het werk van Elias en Scotson over de gevestigden en buitenstaanders onvermeld laat.

Volgens Komter zijn we thans op weg van de organische solidariteit waarover Durkheim het had naar wat zij gesegmenteerde solidariteit noemt. Daarmee bedoelt ze: 'separate, autonomous segments, connecting (if at all) with other segments no longer out of necessity and mutual dependency but on the basis of voluntariness' (p. 212). Hoewel ze zich niet expliciet uitlaat over wat ze van deze ontwikkeling vindt, kan men zich niet aan de indruk onttrekken, dat Komter er haar zorgen over heeft. Geen groot wonder, als men bedenkt, dat zij als mogelijke oplossing voor de tekortkomingen van de hedendaagse solidariteit het model van de gift naar voren schuift 'because it implies a social contract that ties people together through the morality of mutual obligation' (p. 208). Het af en toe voorkomen van dit soort rustige, edoch in-

dringende morele plaatsbepalingen in Komter's boek geeft het een extra dimensie.

In laatste instantie behelst het daarom zowel een wetenschappelijke als ook een morele gift aan de lezers. Het boek is echter vooral interessant voor al diegenen binnen en buiten de antropologie en sociologie – en dat zijn er thans heel wat — die belangstelling hebben voor en zich verdiepen in met name de aard en omvang van individualiseringsprocessen en de transformatie van solidariteitspatronen in Westerse samenlevingen. Omdat het werk is samengesteld uit een reeks eerder verschenen artikelen bevat het hier en daar herhalingen, maar dat is niet echt storend, want daardoor blijft men bij de inspirerende boodschap die Komter

over het voetlicht wil brengen. Als ik al een debat met haar zou moeten voeren, zou dat gaan over haar behandeling van de recente hausse in het gesjouw met kaarsen en bloemen als uiting van leedwezen met bijvoorbeeld slachtoffers van zogenaamd zinloos geweld in de paragraaf over traditionele solidariteit. Ik meen in dat gedoe juist een uitdrukking te ontwaren van tamelijk ondiepe en vooral individualistische *newmotions* die weinig tot niets met dat soort solidariteit te maken hebben. Maar dit terzijde. Ik wens *Social Solidarity and the Gift* toe wat deze bruggen bouwende studie verdient: een groot lezerspubliek.

Jojada Verrips